

ВИДАВНИЧІ ЗВ'ЯЗКИ ЗЕНОНА КУЗЕЛІ З УСТАНОВАМИ І ГРОМАДСЬКИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ (1900–1939)

Ольга Хміль

науковий співробітник відділу наукової бібліографії
ЛННБ України ім. В. Стефаника

На основі архівних матеріалів Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника, Центрального державного історичного архіву України у Львові та окремих друкованих видань у хронологічній послідовності (1900–1939) висвітлено видавничі зв'язки бібліографа, етнографа, видавця Зенона Кузеля з установами і громадськими організаціями світу.

Ключові слова: *Зенон Кузеля, архівні матеріали, бібліограф, етнограф, видавець, установи, громадські організації.*

In article on basis of archival materials of Lviv National Scientific Library after name of V. Stefanyk, Central State Historical Archive of Lviv and some printed editions are reflected in a chronological sequence (beginning of 1900–1939) publishing relations of a bibliographer, ethnographer, publisher Zenon Kuzelia with establishments and public organizations of the world.

Keywords: *Zenon Kuzelia, archival materials, bibliographer, ethnographer, publisher, establishments, public organizations.*

На основе архивных материалов Львовской национальной научной библиотеки Украины имени В. Стефаника, Центрального государственного исторического архива Украины во Львове и отдельных печатных изданий в хронологической последовательности (1900–1939) отображены издательские связи библиографа, этнографа, издателя Зенона Кузеля с учреждениями и общественными организациями мира.

Ключевые слова: *Зенон Кузеля, архивные материалы, библиограф, этнограф, издатель, учреждения, общественные организации, издательства.*

Зенон Францискович Кузеля (1882–1952), ім'я якого за радянських часів замовчувалось, відомий науковій громадськості як видатний український етнограф, фольклорист, мовознавець, бібліограф, професор Українського вільного університету в Празі та Українського Наукового Інституту в Берліні, дійсний член Наукового товариства імені Шевченка у Львові, голова Європейського осередку НТШ (1949–1952).

Зауважимо, що крім наукової та громадської діяльності З. Кузеля займався видавничою, зокрема, редакторською роботою, і ці аспекти його діяльності досліджені недостатньо.

Мета нашого дослідження — на основі переважно архівних матеріалів в хронологічній послідовності (1900–1939) висвітлити видавничі зв'язки Зенона Кузеля з установами й громадськими організаціями світу.

У 1898 р., навчаючись у Бережанській гімназії, Зенон Кузеля заснував та очолив таємний студентський гурток «Молода Україна» і як його голова почав редагувати і видавати учнівські журнали. Згодом, вже навчаючись у Львівському університеті, налагодив контакти з редакцією першого студентського журналу ХХ ст. у Львові «Молода Україна», в якому надрукував некролог Сильвестра Лепкого [7]. З. Кузеля — один із авторів заклику 17 вересня 1901 р. до молоді Львова подавати свої заяви в університет лише українською мовою [3].

Від 1901 р. Зенону Кузелі, як і багатьом львівським студентам, довелося продовжити навчання у Віденському університеті, спеціалізуючись на слов'янській філології, мовознавстві, археології, антропології. Університетські студії З. Кузеля вдало доповнював практичною діяльністю як волонтер музею австрійської етнографії, секретар відомого славіста Ватрослава Ягіча, перекладач слов'янських мов. Окрім того, студент Зенон Кузеля налагодив співпрацю з німецьким науковим етнографічним журналом «Mitteilungen für Österreichische Volkskund», Науковим товариством імені Шевченка у Львові, брав участь у трьох антропологічно-етнографічних експедиціях в Карпати (1904–1906) під проводом Федора Вовка та Івана Франка.

У студентські роки (1902–1904) Зенон Кузеля очолював у Відні студентське товариство «Січ», засноване 9 січня 1868 р. Підсумком діяльності товариства можна вважати видання ювілейного «Альманаху» віденської «Січі» [45] до сорокаліття заснування — справжнього літопису студентських українських організацій, який упорядкували і зредагували Зенон Кузеля і Микола Чайківський. До видання укладачі залучили відомих українських вчених Івана Франка, Кирила Студинського, Володимира Гнатюка (Львів), Івана Пулюя (Прага). Так, у листі від 24 грудня 1907 р. з Відня [13]

Зенон Кузеля подякував Володимиру Гнатюку за надіслані матеріали до «Альманаху» і просив подати інформацію про січовий альманах у найближчому числі «Літературно-Наукового Вістника».

Іван Пулюй у листі до Кузелі від 23 листопада 1907 р. з Праги [35] схвалив розпочату роботу над «Альманахом», висловив свої міркування щодо його видання та запропонував надрукувати в ньому свої спогади про Пантелеймона Куліша від 1870 р. до 1882 р. на 180 сторінках, свою біографію зі списком наукових праць, а в листі від 15 квітня 1908 р. [36] висловив зауваження щодо опублікованої його біографії (редакція подала матеріал зі своїми змінами і пропусками без його згоди, а підписала матеріал його прізвисьмом).

Видавничий комітет «Альманаху» в листі від 18 лютого 1908 р. [11] просив Кирила Студинського надіслати на адресу Зенона Кузелі спогади про «Січ» або про окремих членів.

Найважливішими, найпродуктивнішими та довготривалими були видавничі зв'язки Зенона Кузелі з Науковим товариством імені Шевченка, що функціонувало у Львові до 1940 р. та в 1947 р. було відновлене в Європі.

Перші рецензії З. Кузелі були опубліковані в «Записках НТШ» ще в 1901 р. і друкувалися щорічно впродовж 10 років.

За дорученням тодішнього голови НТШ у Львові Михайла Грушевського З. Кузеля почав вести в «Записках» відділ повідомлень і рефератів, де опублікував понад двісті своїх рефератів, рецензій, оглядів західноєвропейської нової літератури з антропології, археології й етнографії, в яких були матеріали і про Україну. З часом короткі огляди переросли в систематичні та ґрунтовні.

Крім «Записок НТШ», Зенон Кузеля фахово співпрацював з редколегіями «Етнографічного збірника» і «Матеріалів до українсько-руської етнології», які видавала «Етнографічна комісія НТШ».

Праці Зенона Кузелі, які він готував до друку у виданнях НТШ, обговорювалися, залежно від теми, на засіданнях кількох секцій Товариства (він був членом історично-філософської секції, бібліографічної та мовної комісії), після чого рекомендувалися до друку. На засіданнях їх реферували в основному М. Грушевський та І. Франко.

Про тісну видавничу співпрацю Зенона Кузелі з НТШ у Львові свідчать численні листи, які зберігаються у фондах відділу рукописів ЛННБ України ім. В. Стефаника та ЦДА України у Львові.

Так, в листі до НТШ у Львові від 25 березня 1905 р. з Відня [20] З. Кузеля запитував І. Раковського, чи можна прислати до друку матеріал про угорського короля Корвіна, а в листі від 18 квітня 1905 р. (також з Відня) [12] запитував у В. Гнатюка, чи можна прислати матеріали та якого обсягу, а також цікавився видавничими справами, зокрема, про публікацію в «Записках» його праці «Дитина в звичаях і віруваннях українського народу». А в листі від 27 липня 1923 р. з Берліна [26] З. Кузеля подякував редакції видавництва НТШ за запрошення взяти участь у «Ювілейному збірнику Товариства» і повідомив, що він вислав ґрунтовний огляд діяльності НТШ у Львові до американської газети та подав інформацію про нові видання в Німеччині.

Звертався Зенон Кузеля до НТШ у Львові й за підтримкою стосовно тих чи інших видань у Німеччині. Наприклад, у листі до І. Раковського від 12 лютого 1936 р. з Берліна [22] просив надіслати від імені НТШ чи історично-філософічної секції лист, в якому була б підкреслена «потреба і konieczність» видати українсько-німецький і німецько-український словник, бо вже є рекомендації від німецьких славістів та істориків.

У видавничій діяльності З. Кузеля варто виокремити такий напрям як пропаганда книг, їх обмін та розповсюдження, адже цими проблемами він займався незалежно від місця праці. Наприклад, у листах до В. Гнатюка від 11 травня 1922 р. [16] та від 17 грудня 1923 р. з Берліна [18] З. Кузеля висловив прохання надіслати йому «Записки НТШ», подавати в «Літературно-Науковому Вістнику» інформацію про книги, що виходили у видавництві «Українське Слово», і про саме видавництво, запропонував допомогти з розпродажем «Літературно-Наукового Вістника» в Берліні, причому, щоб цю справу взяло на себе видавництво «Українське Слово», яке має у Львові свою філію і, відповідно, банкові контакти, що полегшить справу з пересиланням грошей. Володимир Гнатюк у листі від 30 грудня 1923 р. [10] повідомив Зенона Кузеля, що на адресу видавництва «Українське Слово» адміністрація НТШ вислала 14 примірників першої книги «Літературно-Наукового Вістника».

Зенону Кузеля належить ініціатива створення при Українському Науковому Інституті (УНІ) у Берліні Центральної бібліотеки українознавства. Так, 21 січня 1932 р. він посилав листи до Наукового

товариства імені Шевченка [27] і редакції журналу «Життя і Знання» [31] у Львові з відозвою від УНІ в Берліні до українського громадянства, бібліотек, видавців і книгарень про пожертвування видань для організації Центральної бібліотеки українознавства. У листах до НТШ від 16 липня 1937 р. [28] та 1 лютого 1938 р. [29] З. Кузеля висловив прохання надсилати всі видання Товариства від 1931 р., а Інститут зобов'язався регулярно надсилати до НТШ усі свої видання, а також книги з обмінного фонду.

Зенон Кузеля належить до когорти тих вчених, які виростили на ґрунті НТШ у Львові, яке тоді було найважливішим осередком науки. Про його активну діяльність у Товаристві свідчить той факт, що вже від 1904 р. З. Кузеля був членом етнографічної, від 1907 р. — членом мовної, а від 1909 р. — бібліографічної комісії і дійсним членом НТШ, незважаючи на те, що весь цей час перебував в еміграції. Про ставлення Кузеля до НТШ довідуємося, зокрема, з його листа до Володимира Гнатюка від 22 лютого 1908 р. з Відня [14], в якому Кузеля висловив вдячність Гнатюку, за те, що він займався справами іменування Кузеля в дійсні члени НТШ, і пообіцяв усіма силами намагатися служити Товариству, працювати на розбудову української науки.

Переїхавши у 1909 р. до Чернівців, Зенон Кузеля став головою чернівецької філії освітнього товариства «Руська Бесіда», організовував народні бібліотеки, брав активну участь у виданні газет «Буковина» й «Україна». Про початок виходу газети «Україна» Кузеля повідомив вченого секретаря НТШ у Львові Володимира Гнатюка в листі від 18 грудня 1912 р. [15], а також просив його подати статтю про українську поезію. З. Кузеля був редактором українського відділу літературно-наукового додатку до німецькомовної газети «Czernowitzer Allgemeine Zeitung», про що свідчить його підпис у листах до Михайла Возняка [25] й Івана Кривецького [19]. Кузеля повідомив І. Кривецького, що в газеті відкрилася літературно-белетристична рубрика та запросив його до співпраці, зокрема, подавати матеріали про українську літературу німецькою мовою.

Перебуваючи у Чернівцях, Кузеля також підтримував видавничі контакти з товариством «Просвіта» у Львові: у 1910 р. у львівській «Просвіті» видав перший україномовний poradnik «Як закласти і провадити народні бібліотеки по селах» [9], друкувався у

часописі «Письмо з «Просвіти», налагодив тісні зв'язки щодо обміну книгами з товариством «Просвіта» для формування фонду Центральної бібліотеки при УНІ в Берліні. Свідченням цього є листи до редакції Товариства у Львові за 1936–1939 рр., які зберігаються у фондах ЦДІА України у Львові [43]. В кожному листі — подяка за прислані книги та прохання надіслати те чи інше видання, наприклад: календарі «Просвіти», poradnik для бібліотекарів, співаники. Відповідно відправлялися книги з Німеччини до України. Зокрема, в листі Кузеля до «Просвіти» у Львові від 29 липня 1931 р. йшлося про те, що «Союз Визволення України» з Німеччини відправив для Товариства до Львова чотири скрині книг, а в серпні ще дві скрині цінних книг українською і російською мовами [33].

З початком Першої світової війни Зенон Кузеля змушений був переїхати з Чернівців до Відня. З часом налагодив відносини з «Союзом Визволення України», який у 1916 р. скерував його до Зальцведельського табору полонених українців російської армії. В таборі З. Кузеля очолив Просвітній відділ, який проводив національно-просвітницьку та освітню роботу. Для цього було засновано газету «Вільне Слово» (1 березня 1916 р.). Газета виходила у «Видавничому товаристві ім. Куліша», яке очолив З. Кузеля. Від квітня 1916 р. він став редактором газети. До травня 1918 р. вона адресувалася тільки полоненим Зальцведельського табору, в червні 1918 р. на засіданні «Видавничого товариства ім. Куліша» було прийнято рішення про те, щоб «Вільне Слово» під проводом З. Кузеля стало органом для полонених усіх українських таборів у Німеччині (у Зальцведелі, Раштаті, Вацлярі). Зазначимо, що газета проіснувала до початку 1919 р.

Від 26 лютого 1919 р. на основі «Вільного Слова» почав виходити новий часопис «Шлях» — орган Української військової місії; це видання редагував Комітет Української місії на чолі з відповідальним редактором З. Кузелею. Це вже була не спеціально таборова газета — вона, як зазначав З. Кузеля в статті «Українські таборі часописи», вільно функціонувала в широкому суспільному середовищі [8]. В редакції працювали Б. Лепкий, О. Терлецький, В. Мороз. Редколегія намагалася листуватися з українськими організаціями з різних таборів і вченими, з якими ділилася своїми видавничими планами та просила надсилати матеріали до часопису.

Наприклад, Зенон Кузеля в листі до Кирила Студинського від 3 травня 1920 р. з Берліна [23] писав, що редакція «Шляху» до 25-ліття від часу виходу першої книги Б. Лепкого запланувала видати ювілейне число і просить його подати матеріал про письменника.

У Берліні З. Кузеля був членом Пресового відділу українського еміграційного посольства, що сприяло йому у видавничій діяльності. Він став редактором першої української газети в Берліні «Нове Слово» (всього вийшло 40 чисел). Навколо газети згуртувалися деякі колишні співробітники часопису «Шлях», які підтримували в газеті свободу думки при висвітленні подій внутрішнього чи зовнішнього життя [2].

Слід відзначити, що тоді у Німеччині з'явилися видавництва і товариства, навколо яких почали гуртуватися українці, а саме: товариство «Українська Громада» (1919), видавництво «Українське Слово», яке діяло в Берліні впродовж 1921–1926 рр., «Українська Накладня» Якова Оренштайна, яка переїхала з Коломиї, та видавництво Українського Наукового Інституту в Берліні. З усіма цими видавничими осередками З. Кузеля активно підтримував зв'язки.

Олександр Крига був керівником видавництва «Українське Слово», Зенон Кузеля — головним редактором, а також редактором однойменної газети (1921–1924) та деяких видань, що виходили в «Українському Слові». Видавництво намагалося згуртувати навколо себе різних за політичними уподобаннями діячів української еміграції в Німеччині. До складу редколегії входили Дмитро Дорошенко, Богдан Лепкий, Степан Томашівський, Іван Герасимович та інші.

Про те, що З. Кузеля як редактор видавництва намагався підтримувати зв'язки з окремими особами, науковими установами та видавництвами як в Україні, так і в інших державах, свідчать листи, в яких йшлося про видавничу діяльність, співпрацю і розповсюдження видань.

Так, Клим Поліщук у листі від 12 лютого 1921 р. зі Львова [40] до З. Кузелі як редактора запропонував свою співпрацю; Іван Орлов в листі від 6 травня 1921 р. з Варни [38], запропонував розповсюджувати газету «Українське Слово» в Болгарії, за умови, що в газеті повідомлятимуть про життя українців у Болгарії.

Про зв'язки З. Кузелі з радянською Україною на початку 30-х років подала відомості Марія Баран [1]. Так, Всеукраїнська академія наук

оголосила подяку видавництву «Українське Слово» за прислані книги та обіцяла надсилати по одному примірнику своїх друків, але задовольнити прохання видавництва розповсюджувати їхні книги в Україні не може, оскільки не має права брати на комісію не дозволені для ввезення до Радянського Союзу видання.

Український Науковий Інститут Книгознавства надіслав видавництву «Українське Слово» відозву до закордонних українських видавництв з проханням надсилати свої видання для інституцій Києва. Крім того, редакція часопису «Бібліологічні вісті» в особі Ярослава Стешенка звернулася до Зенона Кузеля з проханням стати порадником у журналі задля того, щоб охопити всі питання загального книгознавства, об'єднати доробок українських бібліологів.

Видавництво «Українське Слово» цікавилось станом видань українських шкільних підручників у Галичині та погоджувалось їх друкувати. Про це свідчить лист Зенона Кузеля до Олександра Барвінського від 6 липня 1922 р. з Берліна [30], в якому він просив допомогти представникові від видавництва Івану Герасимовичу, який виїжджав до Львова для налагодження тісної видавничої співпраці між берлінською еміграцією та краєм. Окрім іншого, цікавився, чи є готові праці для друкування в їхньому видавництві.

Як уже згадувалося, видавництво випустило близько 50 книг у серії «Бібліотека «Українського Слова». Як правило, це були якісні, дешеві, гарно оформлені книги. Так, про оформлення книг читаємо у листах відомого художника Павла Ковжуна до З. Кузеля від 8 листопада, 11 і 20 грудня 1923 р. Зокрема, йшлося про оформлення книги «Сонцецвіт»: «... намагався виконати її в українським стилі і книжковій декоративності у двох кольорах» [41].

У видавництві «Українське Слово» виходив ілюстрований часопис «Літопис політики, письменства та мистецтва» (1923–1924), в якому автором багатьох публікацій і технічним редактором був З. Кузеля. Готуючи до друку це видання, він звернувся до НТШ в особі В. Гнатюка [17] з проханням регулярно надсилати фахові публікації, оскільки він даватиме реферати про них у «Літописі...», перше число якого вийде 20 грудня 1923 р.

Безпосередній стосунок мав Кузеля і до таких видань, як «Струни» (двотомне видання української поезії) і «Золота Липа» (ювілейний збірник про життя і творчість Б. Лепкого). Керівник видавництва

Олександр Крига та редактор Зенон Кузеля запрошували до співпраці І. Зелінського (Львів), Кирила Трильовського (Відень), Олександра Барвінського (Львів). В листі від 15 січня 1923 р. з Берліна [34] до Олександра Барвінського вони повідомили, що видавництво почало підготовку ювілейного збірника творів Б. Лепкого та просили подати статтю про ювіляра. Кирило Трильовський у листі-відповіді від 19 травня 1923 р. з Відня [39] підтримав думку про видання «Золотої Липи» [4] та подав свої пропозиції стосовно інших видань.

Видавничі зв'язки з різними установами Зенон Кузеля підтримував, працюючи у німецькій науковій енциклопедії «Мінерва» [46], куди його запросили у 1926 р. редагувати українську частину енциклопедії, зокрема відомості про наукові установи, вищі школи, товариства, бібліотеки та музеї світу. З. Кузеля збирав та опрацьовував матеріал з усіх українських земель протягом 10 років. Цим процесам передувало листування з установами. В листах адресант просив подати найновішу, докладну інформацію щодо організаційної схеми, напряму праці та персонального складу установ.

Результатом співпраці Зенона Кузеля з видавництвом «Українська Накладня» Я. Оренштайна став покажчик видань «Української Накладні» Я. Оренштайна (Ляйпціг, 1926) [5]. З. Кузеля також склав покажчик видань «Українського Слова» [6].

У 1926 р. на прохання полковника Євгена Коновальця Зенон Кузеля очолив адміністрацію, фінансування та редакцію німецькомовного видання «Східноєвропейська служба інформації з політики, економіки та культури» (після Василя Кучабського, який був редактором у 1924–1926 рр.) — інформаційного органу про українські справи, який видавали українські націоналісти. Володимир Мартинець у книзі «Українське підпілля. Від У.В.О. до О.У.Н.» (1949) зазначив, що З. Кузеля не був членом організації, але «це був першорядний фахівець, і, як людина з іменем, фірмував цей орган, видаваний для чужинців» [44, с. 192]. Завдяки тому, що З. Кузеля був президентом «Союзу Закордонної Преси», до якого входили члени майже з 35 країн, редакція мала зв'язки з кореспондентами інших країн.

З листопада 1926 р. З. Кузеля працював в Українському Науковому Інституті в Берліні, де наукову та педагогічну роботу поєднував

з видавничою, брав активну участь у виданнях інституту, зокрема, «Звідомленнях УНІ у Берліні», «Науковому збірнику Інституту».

У 1929 р. кооператива «Рідна школа» у Львові задумала видавати «Українську Загальну Енциклопедію» (УЗЕ) за редакцією Івана Раковського, який добирив співробітників. Так, у листі до З. Кузелі 16 жовтня 1929 р. [37] Іван Раковський поділився планами щодо видання енциклопедії та запросив його до співпраці (запропонував підготувати розділ етнографії та етнології). Незабаром (про це свідчить лист від 18 жовтня 1929 р. з Берліна) З. Кузеля дав згоду на співпрацю, зазначив, що чекає на контракт і докладну інформацію щодо підготовки матеріалів, а також повідомив, що він з Б. Лепким свого часу вже підготували в Берліні перший аркуш української енциклопедії, але видати не змогли через брак коштів [21].

Готуючи той чи інший матеріал до видання, З. Кузеля подавав попередньо план роботи, а сам матеріал дозволяв редакції правити, скорочувати.

З листа редакції УЗЕ до З. Кузелі від 23 грудня 1929 р. зі Львова [42] довідуємося, що редакція шкодувала через його відсутність в Україні або хоч у Галичині, оскільки він один мав досвід у роботі над енциклопедіями, а також висловила прохання принагідно подавати матеріали з бібліотекознавства, бібліографії і про бібліотеки.

З листа Кузелі до редакції УЗЕ від 19 січня 1931 р. з Берліна [32] дізнаємося, що одночасно він співпрацював з редакціями німецьких енциклопедій Гердера, Майєра та Брокгауза; також просив не викидати його матеріали, подані до УЗЕ, бо вони йому потрібні для подання до згаданих енциклопедій. А в листі до Кирила Студинського від 1 липня 1931 р. з Берліна [24] Кузеля просив у нього матеріал про діяльність НТШ для німецької енциклопедії Гердера, куди його запросили допомогти редагувати український матеріал.

Отже, можна стверджувати, що починаючи з 1900-х років і аж до початку Другої світової війни, Зенон Кузеля доволі активно і систематично підтримував видавничі зв'язки з українськими та зарубіжними науковими товариствами та установами, видавництвами, редакціями періодичних видань та енциклопедій. Еміграційний період його діяльності після закінчення Другої світової війни потребує окремого дослідження.

1. *Баран М.* Кореспонденція видавництва «Українське слово» в Берліні: (за матеріалами відділу рукописів ЛНБ ім. В. Стефаника НАН України) / *М. Баран* // Українська періодика: історія і сучасність : доп. та повідомл. сьомої Всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 17-18 трав. 2002. — Львів, 2002. — С. 138-144.
2. Від редакції // Нове слово : українська народня часопис (Берлін). — 1920. — Чис. 1. — С. 1.
3. Заклик молоді Львова від 17 вересня 1901 // Молода Україна (Львів). — 1901. — Чис. 8/9. — С. 359-361.
4. Золота Липа: ювілейна збірка творів Богдана Лепкого з його життєписом, бібліографією творів і присвятами / зладив *Зенон Кузеля*. — Берлін : Укр. Слово, 1924. — 253 с., 1 л. портр.
5. Каталог видань «Української Накладні» Якова Оренштайна / уклад *Зенон Кузеля*. — Ляйпціг, 1926.
6. Каталог «Українського Слова» / зладив *З. Кузеля*. — Берлін : Укр. Слово, 1923. — 32 с. — (Бібліотека «Українського Слова»).
7. *Кузеля З.* Сильвестр Лепкий : [некролог] / *Зенон Кузеля* // Молода Україна (Львів). — 1901. — Лип. (чис. 7). — С. 278-282.
8. *Кузеля З.* Українські таборів часописи / *Зенон Кузеля* // Літопис політики, письменства і мистецтва : тижневий огляд. — Берлін : накладом вид-ва «Укр. Слово» в Берліні. — 1924. — 2 лют. — Кн. 1, зшит. 5. — С. 73-74.
9. *Кузеля З.* Як закладати і провадити народні бібліотеки по селах / *Зенон Кузеля*. — Львів, 1910. — 32 с. : мал., табл.
10. Лист В. Гнатюка до З. Кузелі 30 грудня 1923. Львів // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. — Ф. 9 (о/п), од. зб. 4521. — Арк. 4-5.
11. Лист видавничого комітету альманаху «Січ» до К. Студинського. 18 лютого 1908. Відень // ЦДІА України у Львові. — Ф. 362, оп. 1, спр. 326. — Арк. 10.
12. Лист З. Кузелі до В. Гнатюка. 18 квітня 1905. Відень // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. — Ф. 34 (Гнат.), спр. 307/16. — Арк. 12.
13. Лист З. Кузелі до В. Гнатюка. 24 грудня 1907. Відень // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. — Ф. 34 (Гнат.), спр. 307/16. — Арк. 1.
14. Лист З. Кузелі до В. Гнатюка. 22 лютого 1908. Відень // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. — Ф. 34 (Гнат.), спр. 307/16. — Арк. 4.
15. Лист З. Кузелі до В. Гнатюка. 18 грудня 1912. Чернівці // ЦДІА України у Львові. — Ф. 309, оп. 1. спр. 2275. — Арк. 182.
16. Лист З. Кузелі до В. Гнатюка. 11 травня 1922. Берлін // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. — Ф. 34 (Гнат.), спр. 307/16. — Арк. 12.

17. Лист З. Кузелі до В. Гнатюка. 3 грудня 1923. Берлін // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. — Ф. 34 (Гнат.), спр. 307/16. — Арк. 5.
18. Лист З. Кузелі до В. Гнатюка. 17 грудня 1923. Берлін // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. — Ф. 34 (Гнат.), спр. 307/16. — Арк. 6.
19. Лист З. Кузелі до І. Кривецького [1911]. Чернівці // ЦДІА України у Львові. — Ф. 309, оп. 1, спр. 995. — Арк. 10. — Нім. мовою.
20. Лист З. Кузелі до І. Раковського. 25 березня 1905. Відень // ЦДІА України у Львові. — Ф. 309, оп. 1, спр. 243. — Арк. 1-2.
21. Лист З. Кузелі до І. Раковського. 18 жовтня 1929. Берлін // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. — Ф. 252 (УЗЕ), оп. 1, од. зб. 896, п. 14. — Арк. 6.
22. Лист З. Кузелі до І. Раковського. 12 лютого 1936. Берлін // ЦДІА України у Львові. — Ф. 309, оп. 1, спр. 171. — Арк. 42-43.
23. Лист З. Кузелі до К. Студинтського. 3 травня 1920. Берлін // ЦДІА України у Львові. — Ф. 362, оп. 1, спр. 326. — Арк. 14.
24. Лист З. Кузелі до К. Студинтського. 1 липня 1931. Берлін // ЦДІА України у Львові. — Ф. 362, оп. 1, спр. 326. — Арк. 19.
25. Лист З. Кузелі до М. Возняка [1910? Чернівці] // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. — Ф. Воз., спр. 592. — Арк. 9.
26. Лист З. Кузелі до НТШ у Львові. 27 липня 1923. Берлін // ЦДІА України у Львові. — Ф. 309, оп. 1, спр. 248. — Арк. 11.
27. Лист З. Кузелі до НТШ у Львові. 21 січня 1932. Берлін // ЦДІА України у Львові. — Ф. 309, оп. 1, спр. 270. — Арк. 1-3.
28. Лист З. Кузелі до НТШ у Львові. 16 липня 1937. Берлін // ЦДІА України у Львові. — Ф. 309, оп. 1, спр. 171. — Арк. 92.
29. Лист З. Кузелі до НТШ у Львові. 1 лютого 1938. Берлін // ЦДІА України у Львові. — Ф. 309, оп. 1, спр. 228. — Арк. 21.
30. Лист З. Кузелі до О. Барвінського. 6 липня 1922. Берлін // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. — Ф. Барв., спр. 3393. — Арк. 6.
31. Лист З. Кузелі до редакції журналу «Життя і Знання» у Львові. 21 січня 1932 // ЦДІА України у Львові. — Ф. 348, оп. 1, спр. 512. — Арк. 24, 25.
32. Лист З. Кузелі до редакції УЗЕ. 19 січня 1931. Берлін // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. — Ф. 252 (УЗЕ), оп. 1, од. зб. 611, п. 10. — Арк. 2.
33. Лист З. Кузелі до товариства «Просвіта» у Львові. 29 липня 1931. Берлін // ЦДІА України у Львові. — Ф. 348, оп. 1, спр. 512. — Арк. 20.
34. Лист З. Кузелі та О. Криги до О. Барвінського. 15 січня 1923. Берлін // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. — Ф. Барв., спр. 3393. — Арк. 2.

35. Лист І. Пулюя до З. Кузелі. 23 листопада 1907. Прага // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. — Ф. НТШ. 507/36. — Матеріали видавництва альманаху «Січ» (1908). — Арк. 3-6.
36. Лист І. Пулюя до З. Кузелі. 15 квітня 1908. Прага // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. — Ф. НТШ. 507/36. — Матеріали видавництва альманаху «Січ» (1908). — Арк. 10-11.
37. Лист І. Раковського до З. Кузелі. 16 жовтня 1929. Львів // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. — Ф. 252 (УЗЕ), оп. 1, од. зб. 153, п. 3. — Арк. 10-11.
38. Лист Івана Орлова до п. редактора газети «Українське Слово» [З. Кузеля]. 6 травня 1921. Варна // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. — Ф. 9 (о/н), од. зб. 4505. — Арк. 24-25.
39. Лист К. Трильовського до З. Кузелі. 19 травня 1923. Відень // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. — Ф. 9 (о/н), од. зб. 4668.
40. Лист Клима Поліщука до З. Кузелі. 12 лютого 1921. Львів // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. — Ф. 9 (о/н), од. зб. 4497. — Арк. 21.
41. Лист Павла Ковжуна, худож. до З. Кузелі. 20 грудня 1923. Львів // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. — Ф. 9 (о/н), од. зб. 4673. — Арк. 2.
42. Лист редакції УЗЕ до З. Кузелі. 23 грудня 1929. Львів // ЛННБ України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. — Ф. 252 (УЗЕ), оп. 1, од. зб. 153, п. 3. — Арк. 6-8.
43. Листи З. Кузелі до редакції товариства «Просвіта» 1936–1939. Берлін // ЦДІА України у Львові. — Ф. 348, оп. 1, спр. 512. — Арк. 37, 39-47.
44. *Мартинець В.* Українське підпілля. Від У. В. О. до О. У. Н.: спогади й матеріали до передісторії та історії українського організованого націоналізму / *В. Мартинець*. — [Вінніпег], 1949. — 349 с.; 79 с. іл.
45. «Січ»: альманах в пам'ять 40-их роковин оснований товариства «Січ» у Відні (1868–1908) / зібрали і видали: *Зенон Кузеля, Микола Чайківський*. — Львів, 1908. — XII, 538 с., 2 л. нот, 12 л. портр.
46. *Minerva Jahrbuch der Gelehrten Welt*. — Berlin ; Leipzig : Walter de Gruyter & Co, 1926.